

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՀՐԾՊԱԲԱՆՈՒՄՆԵՐ

Ս. Վ. Բաղդասարյան

ԿԻՒԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԳՈՐԾՈՂ ԴԱՏԱՐԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ
ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ՆՈՐՄԵՐԸ
XII—XIV դդ.

Իրավունքը և դատաբաններ XI—XII դդ.

Ինչպես հայտնի է, XI—XII դդ. Կիլիկիայի Ռուբինյան հայ իշխանները պայքարում էին մի կողմից օտար տիրապետության դեմ՝ լիակատար անկախություն ձեռք բերելու և մյուս կողմից շարունակում էին պայքարը հայ մյուս ֆեոդալական տների դեմ՝ միասնական պետություն ստեղծելու համար։ Հետևաբար Կիլիկիան լինելով մասնատված ֆեոդալական մանր իշխանությունների երկիր, հիմնականում կառավարվում էր տեղական՝ գավառական դատարաններով և վարչական այլ օրգաններով։ Տեղական դատական օրգաններ էին հանդիսանում իշխանների ղոյակների կամ իշխանաց իշխանների վարչական կենտրոնների վերին ատյանները։ Բացի այդ, ինչպես բուն Հայաստանում, այնպես էլ Կիլիկիայում տեղական դատական օրգանների դերն էին կատարում նաև Լպիսկոպոսական թեմերի՝ առաջնորդարաններին կից գործող հոգևոր ատյանները։ Հայտնի է, որ Ներսես Շնորհալին իր նշանավոր «Թուղթ ընդհանրականում» դիմում է թեմերի և վանքերի առաջնորդներին՝ արդարադատ լինելու իրենց հպատակների և ցածր հոգևորականության նկատմամբ¹։ Արդարադատ լինելու քարոզներով հանդես են եկել նաև XII դարի հեղինակներ Սարգիս Շնորհալին², Գրիգոր Մարաշեցին³ և այլն։

Սեկղեցական կանոնական որոշումները իրավական նորմերի նշանակություն են ստանում այն ժամանակ, երբ բացակայում են պետական մասշտաբի դատաստանագրքերը։ Սակայն, մեղ հայտնի է նաև մի հանգամանք, որ եկեղեցական կանոնները բավարար չեն եղել նոր միջավայրում կարգավորելու նոր հասարակական հարաբերությունները։ Դրանով պետք է բացատրել, ինչպես Ներսես Լամբրոնացին է ասում, քաղաքացիական և ղինվորական օրենքի թարգմանության անհրաժեշտությունը⁴։

XI դ. վերջին, սկսած խաչակիր արշավանքներից, հայկական իշխանությունները և հայերը հաղորդակից են լինում արևմտա-եվրոպական ֆեոդալական հարաբերություններին։ XII դ. ընթացքում հայկական իշխանությունները առևտրական և ռազմական հարաբերությունների մեջ են մտնում Սիրիայում ստեղծված խաչակիր՝ Երուսաղեմի թագավորության և նրա ենթակա՝ Տրիպոլիի, Նզեսիայի և Անտիոքի իշխանությունների հետ։

¹ «Թուղթ ընդհանրական», 1465 թ.։

² Մատենադարանի ձեռագիր № 1318, էջ 19—40։

³ Մատենադարանի ձեռագիր № 1718, էջ 100—110։

⁴ Քաղաքային օրենք Ներսիսի Լամբրոնացու, հրատարակեց Կ. Բասմաճյան, 1909, Փարիզ։
Նշեցական, 7—4

թագավորության և մյուս երեք իշխանություններում գործող այլ տիպի ատյանների համար կազմված էին առանձին օրենսգրքեր³⁸,

Այգ երկու փաստաթղթերի միջև եղած մյուս հիմնական տարբերությունը այն է, որ եթե Սմբատ Սպարապետի Դատաստանագրքում կոնկրետ օրենքներ են մշակված յուրաքանչյուր դեպքի համար, ապա Նրուսաղեմի աստիճանների հոգվածները օրենքներ չեն, այլ դատավորների կողմից արձանագրված դեպքեր են և որոշ դեպքերի առթիվ կիրառված օրենքների մշակումներ, որոնք պատճառաբանված են իրավական փաստարկներով կամ դեպքերի վկայականներով: Այստեղ չեն բացատրված օրենքները: Հետևապես այդ օրենքները ընդհանրացումներ չեն, այլ միայն փորձի հիման վրա նշված իրավական որոշ նորմեր: Այստեղ նկարագրվում է Նրուսաղեմի թագավորության ներքին քաղաքական ու վարչական սիստեմը, որտեղ բոլոր ֆեոդալների իրավունքներն ու պարտականությունները կապված են ֆեոդի հետ, ընդ որում թագավորը հանդես է գալիս որպես ֆեոդալների գլխավոր սյուզերենը՝ առաջինը հավասարների մեջ: Մինչդեռ Սմբատ Սպարապետի Դատաստանագրքում արտացոլված են Կիլիկիայի ֆեոդալական հասարակության քաղաքական, հասարակական, վարչական ու տնտեսական կյանքի համարյա բոլոր կողմերը: Սմբատի հիմնական նպատակն է եղել ամրապնդել ֆեոդալների փոխհարաբերությունները, ուժեղացնել թագավորի հեղինակությունը, ամրապնդել կենտրոնական իշխանությունը: Անշուշտ Սմբատը այդ անում էր ելնելով Կիլիկիայի ներքին և միջազգային կյանքում տեղի ունեցած փոփոխությունների անհրաժեշտությունից, երբ XIII դ. երկրորդ կեսից մի կողմից՝ գնալով ուժեղանում էր Եգիպտոսի մամլուքների վտանգը, իսկ մյուս կողմից՝ ֆեոդալական երկպառակությունները սպառնում էին մասնատել երկրի ղեկավարողական ուժերը արտաքին թշնամու նկատմամբ, դրանով հարցականի տակ դնելով թագավորության գոյությունը:

Այսպիսով, Սմբատ Սպարապետի Դատաստանագիրքը ամբողջական մի երկ է, որտեղ արտահայտված են Կիլիկիայի հայկական պետության սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների բոլոր կողմերը:

Դ. Սենյուրական, պարունական կամ գավառական դատաբաններ (դարպաս)

Կիլիկիան բաժանված էր շրջանների՝ գավառների կամ պարոնությունների: Յուրաքանչյուր շրջան ուներ իր կառավարիչը՝ գավառապետը կամ պարոնը: Վերջինս տվյալ շրջանի հողատեր ֆեոդալն էր և լինելով այդպիսին, հանդիսանում էր թագավորի վասալը և վերջինիս նկատմամբ կատարում էր վարչական, տնտեսական և ռազմական պարտականություններ, կառավարելով իրեն հանձնված շրջանի գործերը, այդ թվում և դատական գործերը³⁹, որոնք հատկապես վերաբերում էին սենյորի և վասալի միջև կամ թե շրջանի բնակչության տարբեր դասակարգերի և խավերի միջև ծագած վեճերին⁴⁰:

Սմբատի Դատաստանագիրքը բազմաթիվ հոգվածներով սահմանում էր պարոնի կամ գավառապետի իրավունքները իր կառավարած շրջաններում՝ նրա

³⁸ Նույն տեղում, էջ 777—782:

³⁹ V. Langlois, Essai..., էջ 48:

⁴⁰ Սմբատ Սպարապետ, Դատաստանագիրք, էջ 81—83:

Ինչպես նկատեցինք, նախորդ շրջանում ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացման պայմաններում անհրաժեշտություն էր զգացվում սոցիալ-տնտեսական կարգերը արտացոլող ու կարգավորող մի օրենսգրքի ստեղծմանը: Լևոն Բ թագավորը, երբ երկրում սկսեց անցկացնել տնտեսական, քաղաքական և վարչական ռեֆորմներ, իր տեսադաշտից հեռու չէր կարող պահել դատարանների կարգավորման հարցը: Սակայն մենք վկայություններ չունենք այս շրջանում զործող իրավական նորմերի մասին, թեև մի ոմն «Կիլիկիայի ժամանակագրի» մասին վկայակոչում է Ղևոնդ Ալիշանը գրելով, որ «Սա (Լևոն Բ) ետ Դատաստանագիրք հաստատել ձեռամբ և որ գրե թէ Լևոն թագաւոր յիշատակ նորա օրհնութեամբ եղիցի»⁸: Թեև ուրիշ վկայություններ մեզ չեն հասել այդ մասին, սակայն հավանական է, որ Կիլիկիայում զործել է մեզ մինչև այժմ անհայտ մի օրենսգիրք, որի մասին է վկայում նաև Սմբատ Սպարապետը իր Անտիոքի ասսիզների թարգմանության Թ զլխի Բ մասում՝ «Վասն զիտի զրաստուու կորուսելու» հոդվածում: «Առնու տէրն զինքն երկրին Անսիզովն և Անտաքոյսն»՝ թագավորի օծության փաստաթղթում խոսվում է «սովորական իրաւանց» մասին. «Եւ կաթողիկոսն տայ երդնուլ ընտրելոյն (թագաւորին) ի վերա սովորական իրաւանցն»⁹:

Մեզ հասած մի ուրիշ վկայության համաձայն ֆեոդալական հողատիրոջ այրի կնոջ կամ իշխանուհու եկամուտները կարգավորվում էր ըստ Ֆրանկ-օրենսգրքության: Դա վերաբերում է Հեթում Ա թագավորի դուստր Ֆենիայի կալվածքներից ստացած եկամուտներին, որոնք վերջինիս շնորհված էր մեծ արտոնություններով¹⁰: Սա նման է Անտիոքի ասսիզների 2 զլխում, «Յաղազս խնամութեան լիճ ճորտուն ընդ այրի կնիկ կամ ընդ կոյս աղջկին» հոդվածում նախատեսած օրենքներին¹¹, Այսպես է հարցը դրված նաև Երուսաղեմի ասսիզներում¹²:

Որ Անտիոքի ասսիզները օգտագործվում էր Կիլիկիայի հայկական թագավորությունում որպես ֆեոդալական հողատիրության, սենյորի և վասալի իրավական հարաբերությունները կարգավորող օրենսգիրք, այդ երևում է նրա թարգմանության առթիվ Սմբատ Սպարապետի գրած առաջաբանից, որտեղ ասված է. «Եւ ես (Սմբատ) աշխատեցայ. և փոխեցի ի հայ լեզուս, և արդ վասն զի սովորութեամբ այն անդիսովն կու գնայր աղգս մեր և դարպասս Հայոց, և սղալումն ինչ կուգայր մեզ վասն տգիտութեան և վտանգութիւնք ոգոյ...»¹³: Երկրորդ կարևոր ապացույցը, ինչպես նշել է Ղ. Ալիշանը, այն է, որ արևմտյան լեզուներում «Assises» ասսիզներ բառը հոգնակի են օգտագործում, իսկ Սմբատի կողմից ասսիզ և Անսիզ բառերի եղակի թվով օգտագործումը ցույց է տալիս, որ բառը վաղուց է մուտք գործել Կիլիկյան հայերենում, որը իր հերթին, ցույց է տալիս Ասսիզների օգտագործումը որպես իրավագիտական երկ¹⁴:

⁸ Նույն տեղում, էջ 548.

⁹ Assises d'Antioche, 1876. Introduction, p. 3.

¹⁰ Ղ. Ալիշան, Սխուման, էջ 475.

¹¹ V. Langlois, Essai historique et critique sur la constitution de la petite-Armenie. St. Petersburg, 1861, p. 51.

¹² Assises d'Antioche, p. 19—21.

¹³ Assises de Jérusalem, Paris, 1841—1843.

¹⁴ Assises d'Antioche, 1876, Introduction.

¹⁵ Ղ. Ալիշան, «Բագմավադ», 1876, էջ 322.

1331 թ. ոմն Սարգիս Կրչի ձեռքով արտագրված օրինակի հիշատակարանում ասված է, որ «Անտիոքի Ասսիզներին» այդ օրինակը ինքը արտագրել է հայոց թագավոր Օշինի պատվերով, ավելացնելով, որ «որք անգամ էլ սման է կամ արինակ էք յիշեցէք ի բարին Քրիստոս զամենաբարի թագաւորն Հայոց Վհոն» (լևոն Ե)¹⁶:

Վերևում ասվածից պարզ երևում է, որ Անտիոքի ասսիզները օգտագործվել են Կիլիկիայի հայկական պետության դատարաններում որպես ֆեոդալական հարաբերությունները կարգավորող օրենսգիրք: Մինչև Սմբատ Սպարապետի Դատաստանագրքի կազմվելը, վերոհիշյալ օրենսգիրքը եկեղեցական էանոնական որոշումների հետ միասին օգտագործվել են Կիլիկիայում և մյուս այլ իրավական աղբյուրների հետ միասին հիմք են հանդիսացել Սմբատի Դատաստանագրքի ստեղծմանը: Հետևաբար այդ երկու փաստաթղթերը մեծ նշանակություն են ունեցել հայ պետականության կյանքում և Սմբատ Սպարապետի կազմած Դատաստանագրքի հետ միասին էնդելսի արտահայտությամբ հանդիսացել են այն ասսիզները, որոնց մեջ իրենց բացառիկ արտահայտությունն են դրել Կիլիկիայի թագավորության ֆեոդալական հարաբերությունները¹⁷:

Ասսիզներում և Սմբատի Դատաստանագրքում արտացոլված են ֆեոդալական դասակարգի հիերարխիայի դասային ու դասակարգային փոխհարաբերությունները: Այստեղ նշված են այն բոլոր արտոնությունները, որոնցից օգտորվել են իշխող դասակարգերը, ընդգծված է նաև Կիլիկիայի ֆեոդալական հասարակության հիերարխիկ բնույթը: Ընդ որում այդ ֆեոդալական հիերարխիայի իշխող դասերի ամբողջ ծանրությունը ընկնում էր ճորտ և կախյալ գյուղացիության ուսին, որի հիմքում ընկած էր հողի նկատմամբ ֆեոդալի լրիվ սեփականությունը և ոչ-լրիվ սեփականությունը՝ կախյալ գյուղացիության նկատմամբ¹⁸:

Ա. Արքունի դատարան՝ վերին կամ մեծ դարպաս

Այս մասին առաջին վկայությունը գտնում ենք Ներսես Լամբրոնացու Լևոն Բ թագավորին ուղղված նամակում, որտեղ գրված է. «Եթէ իրաւացուցանէ քորբունի ատեանդ՝ առանց քննելոյ և դատելոյ ձգել զիս յանպատուութիւն, ընդգրկեմ զնոյն որպէս Քրիստոսի աթոռակցութիւն»¹⁹:

Այնուհետև արքունի ատյանի մասին բազմաթիվ անգամ հիշատակվում է այն առևտրական շնորհագրերում, որոնք սկսած 1201 թ. մինչև թագավորության վախճանը, Կիլիկիայի թագավորների կողմից տրվում էին օտար վաճառականներին: Վերոհիշյալ փաստաթղթերի մեծ մասում այդ ատյանը կոչվում է

¹⁶ Լ. Խաչիկյան, XIV դարի հայ ձեռագրաց հիշատակարաններ, էջ 192—193:

¹⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 29, стр. 394.

¹⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 7, стр. 356.

¹⁹ Ներսիսի Լամբրոնացու թուղթ առ Քրիստոսազօր իշխողն մեր Լևոն ի նուստ Ներսիսէ, որ ի Տարսոն սրբոյ եկեղեցւոյ պաշտօնեայ, 1865, Վենետիկ, էջ 214:

«regalis curia»²⁰, կամ արքունի դիւան²¹։ Սա նույն «Curia regis» — արքունի ատյանն է, որը թագավորության առաջին շրջանում հանդես էր գալիս միևնույն ժամանակ որպես թագավորական խորհուրդ։ Հետագայում XIII դ. ընթացքում, երբ ուժեղացավ թագավորական իշխանությունը, այդ ապարատի ֆունկցիաները սահմանափակվեցին և ատյանը դադարեց թագավորական խորհուրդ լինելուց, կատարելով միայն դատարանի դեր։ Երա նման էր XII դ. անգլիական արքունիքում գործող արքունի ատյանին, որտեղ թագավորն էր նախագահում, բայց նման չէր Երուսաղեմի թագավորության մեջ գործող պարոնների ատյանին, որտեղ թագավորը առաջինն էր հավասարների մեջ²²։ Սմբատը իր Դատաստանագրքում որոշ չափով սահմանափակում է թագավորի իրավունքները իր վասալ իշխանների վասալներին դատելու գործում, միևնույն ժամանակ պահպանելով նրա իրավունքները անմիջականորեն իր վասալ իշխաններին դատելու գործում։ Դատաստանագրքում ասված է. «Եւ իշխան՝ զոր ինք թագաւորն լինին իշխանացուցանել նա ինքն կարէ ձգել, երբ ու կամի յիշխանութենէն և խրատել ու այնել զինչ իր պիտի. բայց զայս ինքնակալք, որ ինքեանք չլինին իշխան դրել, նա չկարէ առանց այլ իշխանաց, որ իր ընկերք լինին՝ ոչ զնա արքսորել և ոչ ձգել»²³։ Այս վերջին մասը Երուսաղեմի թագավորությունում գործող իրավական նորմերի ազդեցության արտահայտությունն էր Կիլիկիայի պետական և քաղաքական կարգերի վրա։

Սմբատ Սպարապետի Դատաստանագրքի վերահիշյալ հոդվածից երևում է, որ վերին կամ մեծ դարպասի նախագահն էր թագավորը, իսկ նրա բացակայության դեպքում կամ իշխանաց իշխանի ճորտերին վերաբերյալ հարցերը քննելիս նախագահում էր իշխանաց իշխանը։ Այդ մասին ասված է. «Եւ զիշխանքն դատէ իշխանաց իշխան՝ իշխանաւքն և իրենց տեսովն, նոյնպէս և զաւատքն՝ որ են ի մերս ձիաւորքն և լիճ ճորտերն՝ նա իրենցովն զիրենք դատեն իշխանաց իշխանքն, զթագաւորին ճորտերն՝ (վասալներն) թագաւորին հրամանաւք», ապա նույն տեղում «և այն որ իշխանաց իշխան լինի՝ նա դատէն ՚լինք իշխանաց իշխանաւքն»²⁴։

Այստեղ հետաքրքիր է մի մոմենտ, որ ի տարբերություն Երուսաղեմի թագավորության «Ասսիզների», որտեղ իշխանները իրավունք են ունեցել դատել թագավորին, Կիլիկյան Հայաստանում թագավորին կարող էր դատել այնուտայնը, որին մասնակցում էին ուրիշ թագավոր, իշխաններ, ամբողջ ժողովրդի հայրապետը, վերջինիս նախագահությամբ²⁵։

Այնուհետև, Սմբատի Դատաստանագրքում նշված են արքունի ատյանի վերին կամ մեծ դարպասի իրավունքները, ընդ որում նրա իրավասության տակ էր գտնվում թագաժառանգին հաստատելու, արքունական տիրույթների ժառանգությունը կարգավորելու, առանց թագավորի թույլտվության բերդ կամ քաղաք շինելու դեպքում իշխաններին դատելու, թագավորի իշխանաց իշխանի և իշխանների միջև պատերազմի ժամանակ ձեռք բերված ավարը բաժանելու ժամանակ ծագած վեճերը կարգավորելու, պետական դավաճաններին պատժե-

²⁰ V. Langlois, De trésor des chartes d'Armentie, Venise, 1863, pp. 106, 110, 145.

²¹ Նույն տեղում, էջ 154, 157.

²² Encyclopedia Britanica, tome 6, p. 778, 1946.

²³ Սմբատ Սպարապետ, Դատաստանագիրք, էջ 81—82, 1958, Երևան.

²⁴ Նույն տեղում, էջ 81—82.

²⁵ Նույն տեղում, էջ 7—8, 9—13, 68—69, 82.

լու, թագավորի քրիստոնյա և իսլամ հպատակների միջև եղած քրեական գործերը քննելու հարցերը, զավառապետների կամ իշխանների կողմից զավառներից զանձված հարկերը առանց թագավորի գիտության ավելացնելու դեպքում նրանց պատժելու, հողի ընդերքի հարստություններից օգտվելու համար սահմանված կարգը խախտողներին պատժելու, թագավորի վասալներին դատելու, թագավորի եկամուտները հսկելու, արքունիքում գործակալությունների կողմից կարգը խանգարելու դեպքում նրանց պատժելու իրավունքը²⁶ և այլն:

Բացի այդ արքունի ատյանի վերին կամ մեծ դարպասի իրավունքին էր վերապահված դատելու թագավորի հպատակի և օտարականի միջև առաջացած վեճերը, եթե դրանք չէին հարթվում Սսի արքեպիսկոպոսական ատյանում: Այսպես, եթե վեճը մի վնասակար կամ ճենովացու, սիցիլիացու կամ որևէ մի օտար պետության հպատակի և Կիլիկիայի թագավորության մեջ մտնող ազգությամբ հայ հպատակի միջև էր, բոլոր դեպքերում քննում էր վերին կամ մեծ դարպասը, իսկ որոշ դեպքերում՝ Սսի արքեպիսկոպոսական ատյանը, երբ օտար հպատակը մշտական բնակություն էր հաստատել Կիլիկիայում: Սիցիլիացիների համար, որոնք մշտական բնակություն չունեին Կիլիկիայում, բոլոր դեպքերում հարցը քննվում էր արքունի ատյանում²⁷:

Արքունական ատյանն էր քննում նաև քրեական բոլոր հանցագործությունները, որոնք առնչվում էին օտարահպատակի հետ: Պատասխանատվությունից խուսափող օտարահպատակի հանցագործության համար պատասխանատու էր Կիլիկիայում ապրող օտարահպատակի համայնքը²⁸:

Սիցիլիացիներին տրված 1331 թ. շնորհագրում այդ մասին ասված է. «Եւ թէ Սիծիլիոն պակասութիւն անէ ի մեր երկիրս ժողովրդեանն և կամ թախտուն (գահին, այսինքն թագավորական իշխանության դեմ) թէ բուրձէս (բաղաբացի) ընի մեր և կամ բնակիչ երկրի, որ երթա զեն կրածնի ի դարպասն ու կանկտի, և յայտնէ զիւր զենն՝ զոր երեն արած լինին. նայ դարպասն կոչէ ի Սիծիլեանցն զով գտնու ի մեր երկիրս որ կենայ...»²⁹: Եթե պատժված սիցիլիացին մի տարում չհատուցի վնասը «ինչ Սծայեցիք (սիցիլիացիք) կան յերկիրս բռնուին, որ վճարեն զենն զոր արելին Սծիլանքն մեր բնակչացն, զոր կեցնվի ի դարպաս»³⁰:

Վերին ատյանը կամ մեծ դարպասը նստում էր Սիս մայրաքաղաքում: Սակայն օտարի և հայի միջև ծագած վեճերը քննվում էր Այասում, որտեղ և իր նիստերն էր գումարում արքունի ատյանի ֆիլիալը՝ թագավորական պալլի նախագահությամբ:

Բ. Սսի արքեպիսկոպոսական ատյանը

Իր նշանակությամբ երկրորդ կարգի ատյան էր Սսի արքեպիսկոպոսական ատյանը, որը աղբյուրներում կոչվում է «Curia Sisensis Episcopi»³²: Այստեղ հիմնականում քննվում էր հոգևորականներին վերաբերող հարցերը և այլադաս:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 81—82.

²⁷ V. Langlois, Le tresor... Actes 1201, 1244, 1271, 1307, 1321.

²⁸ Recueil, des historiens des croisades, Documents Armeniens, t. 1, p.

²⁹ «Թագավակէպ», 1847, էջ 92.

³⁰ Recueil des historiens des croisades. Documents Armeniens, t. 1, p. 760.

³¹ Histoire de Chypre de Mas Latrie, Paris, 1852, 1861, t. II, p. 78.

³² V. Langlois, Essai hist..., p. 48.

վան անձանց միջև ծագած վեճերն ու հանցագործությունները Սսի արքեպիսկոպոսական ատյանը նախագահում էր Սսի արքեպիսկոպոսը:

Դ. Ստորին կամ փոքր ատյաններ կամ բուրջեսներ

XIII դ. կեսերից, երբ Կիլիկիայում զարգացավ արտաքին և ներքին առևտուրը ու մեծացավ Կիլիկիայի դերը Մերձավոր Արևելքում կատարվող միջազգային առևտրի ասպարեզում, Սսի արքեպիսկոպոսական ատյանին կից կամ նրան փոխարինելու եկավ Հեոն Դ-ի ժամանակ (1270—1289) թագավորական պալլի ատյանը «Curia ducalis et bailis», որը գլխավորում էր Գունդստաբլ Դուկը (Constabulus duca)³³, Այասում՝ Այասի կապիտանը: Դրանցում քննվում էին օտար վաճառականի և հայի միջև ծագած վեճերը: Այդ ատյանի դատավորները կոչվում էին արքունի պալլեր (baillis royaux): Այս դատարանների ֆիլիալները հաստատված էին քաղաքներում և կոչվում էին բուրջեսներ: Սրանք քննում էին տեղական բնակիչների՝ հատկապես առևտրականների միջև ծագած վեճերը և քրեական հանցագործությունները: Այս դատարանները նման էին ֆրանկ պետություններում գործող բուրջեսներին, որոնք գլխավորում էին թագավորի կողմից նշանակված օրենսդիրները՝ թագավորի պալլերը կամ դերկոմսերը³⁴:

Մեր կարծիքով բուրջեսներում կամ պալլի ատյանում որպես օրենսգրքեր կամ ասսիզներ օգտագործում էին «Անտիոքի ասսիզների» երկրորդ բաժինը, որը ընդգրկում էր ընտանեկան, ժառանգական, ֆինանսական և հատկապես ներքին և արտաքին առևտրի հետ կապված հարցեր³⁵: Անշուշտ XIII դ. երկրորդ կեսին, Անտիոքի ասսիզներին զուգահեռ օգտագործվում էին նաև Սմբատ Սալարապետի Դատաստանագրքի համապատասխան բաժինները³⁶:

Ստորին կամ բուրջես դատարանների ստեղծման անհրաժեշտությունը պայմանավորված էր Կիլիկիայի քաղաքների, քաղաքային կյանքի, ներքին և արտաքին առևտրի, արհեստների և տնտեսության զարգացմամբ: Այս ատյանները նման էին Երուսաղեմի թագավորության մեջ գործող՝ Cour de la fond (ինչքային-գույքային դատարաններին) և նավահանգիստներում գործող դատարաններին (Cour de la chaine), որոնց գլխավորում էր պալլը կամ նավահանգստի կապիտանը³⁷: Սրանք հիմնականում նոր զարգացող քաղաքային առևտրական բուրժուազիայի դատարաններն էին, որոնք թեև տվյալ քաղաքի կամ շրջանի սենյորին կամ թագավորին էին ենթարկվում, բայց վերջին հաշվով անկախ էին սենյորական վերին ատյանից: Այստեղ հետաքրքիր է մի հանգամանք. եթե Սմբատի Դատաստանագիրքը իր մեջ ընդգրկում էր և՛ արքունի ատյանի, և՛ սենյորական վերին ատյանի, և՛ բուրջեսների՝ ստորին կամ փոքր և եկեղեցական թեմական ատյանների օրենքները, ապա նույնը չի կարելի ասել Երուսաղեմի ասսիզների մասին, որոնք վերաբերում են միայն պարոնների կամ թագավորական վերին ատյանի գործունեությանը: Հետևաբար, Երուսաղեմի

³³ Histolre de Chypre de Mas Latrie, t. II, p. 78.

³⁴ Նույն տեղում:

³⁵ Assises d'Antioche, II բաժին:

³⁶ Սմբատ Սալարապետ, Դատաստանագիրք, էջ 119—121:

³⁷ Enc. Brit., t. 6, p. 780.

XII դ. երկրորդ կեսից հայ և յառին ֆեոդալները ծառայության մեջ էին մտնում Ռուբինյան իշխանաց իշխանների մոտ։ Այդ մասին են վկայում Սմբատ Սպարապետի հիշատակած այն ֆեոդալները, որոնք ներկա են լինում Հեն Բ. ի թագադրությանը՝ Բաղի սյգ, Սմբատ Սպարապետը ուղղակի մատնացույց անելով ռուս իշխանների մասին, պրում է. «Եւ ետ Բեմունդ բրնձին մահուանը բաղում զինուոր եկին ի ծառայութիւն թագաւորին Հեոնի... որոց անուանքն են այսոքիկ. Ուլիվեր Զամբրյայն, Ռոճեկ Տմունունս և այլն»։ Հոգևոր ասպետական օրդենները կախման մեջ են մտնում Ռուբինյան իշխանաց իշխանից։ Ինչպես հենդ Ալիշանն է եղբակացեում, այլ շրջանում, ռուս իշխանները և հոգևորական օրդենները ծառայության մեջ էին մտել հայ Ռուբինյան իշխանաց իշխանների մոտ և սկսած Հեն Բ. ից այնուհետև օրինօք կապեալ էին ընդ նմայն նորոտադեմի և Անտիոքի աստիղների սովորություններով և օրենքներով։ Այս բոլոր պայմաններ էին առեղծում իսլաղիկ ֆրանկ պետություններում գործող իրավական նորմերը Կիլիկյան Հայաստանի ատյաններում մուտք գործելու համար կարգավորելու սենյորների և վասալների փոխհարաբերությունները։

Այսպիսով, XII դ. վերջին Կիլիկիայում, բաղի վերոհիշյալ կանոնական և հունարյուղանդական օրենքներից, սկսել են գործել նաև իսլաղիկ ֆրանկ իշխանությունների ֆեոդալական օրենսդրությունները։ Դրանցից հատկապես Անտիոքի աստիղները անհրաժեշտ էին սենյորի և վասալի փոխհարաբերությունները, ֆեոդալական հոգատիրության արդիւրը կարգավորելու համար, քանի որ եկեղեցական կանոնական որոշումները և հունարյուղանդական իրավունքի նորմերը՝ ներսեւ կամբրոնացու թարգմանության մուտք գործած քաղաքացիական ու զինվորական օրենքները, չէին կարող բավարարել Կիլիկիայի ներսում դարգացած ֆեոդալական հասարակության սոցիալ-տնտեսական ու դասակարգային հարաբերությունները։

Իււալուներ և դատաւաններ XII դ. վերջերից մինչև XIV դ. 70-ական թվականներ

Անհամեմատ հարուստ են այս շրջանին պատկանող իրավագիտական աղբյուրներն ու հուշարձանները։ Բնորկե, XII—XIV դդ. ֆեոդալական հարաբերությունների ձևավորումը հետևանք էր XI—XII դդ. սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների դարգացմանը, սակայն այս շրջանը հատկանշական է նրանով, որ կազմավորվում է Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը, հիմք է դրվում թագավորական պետական կարգին, հիմնվում և ձևավորվում են երկիրը կառավարող քաղաքական, վարչական օրգանները։

Այդ շրջանում գործող իրավունքի հուշարձաններ են հանդիսանում (բայտ ժամանակագրական կարգի) Անտիոքի աստիղները (Սմբատի կողմից թարգմանվել են 1250-ական թվականներին), 1243 թ. Սսի եկեղեցական ժողովի կանոնական որոշումները և այնուհետև ամենազգլխավորը՝ Սմբատ Սպարապետի հատաստանագիրքը։

6 Սմբատ Սպարապետի պատմութիւն, 1856, էջ 100—102, Սմբատ Սպարապետի Տարեգիրք, 1856, էջ 208—210,

6 Սմբատ Սպարապետի Տարեգիրք, 1856, էջ 211,

7 Ղ. Ալիշան. Սիսուան, էջ 459—460,

ծառայությունների մեջ գտնվող վառարանների նկատմամբ կոմ թե քնակչություն տար-
րեր խավերի՝ հորաների (սպտիկոսների) և ուսմիկների կատարած պարտական-
ությունները սենյորի նկատմամբ: Քացի այդ որոշվում է ք վերջինների կողմից
մուծվելիք հարկերի լավոր, իսկ թերադաման դեպքում նախատեսվում էր պա-
տիմներ, որոնք իրավործվում էին սենյորի ատյանի կողմից:

Ուսական է, որ Սմասար լինելով դարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակա-
շրջանի պապավարախոս, լայն արտոնություններ էր նախատեսում ֆեոդալ
իշխանների համար, խիստ ու դաժան էր շահագործվող շինականների ու
սարուկների նկատմամբ⁴², Սմատ Սպարապետի Դատաստանագրքին զուգա-
հեռ և դեռևս նրանից առաջ պարունությունների վերին դարպասում ոգտա-
գործվում էր նաև նրա թարգմանած «Անտիոքի ասսիդները»: Այս օրենքները
կարգավորում էր սենյորի և վասալի իրավական հարաբերությունները, որի տրն-
տեսական հիմքը կալմում էին ֆեոդը և պարգևը (benefice) ֆեոդական և բենե-
ֆիցեալ հույատիրության հիմնական քիչները: Այստեղ կարգավորվում է նաև
սենյորի կամ վասալի միջև ծագած ունեցվածքային, քրեական, սահմանային,
ժառանգական և այլ հարցեր⁴³:

Անտիոքի ասսիդները հնարավորություն են բնածնում վերականգնելու սեն-
յորական դարպասի պաշտոնյաները: Ըստ այդ օրենսգրքի դարպասի ատենա-
պետները անվանվել են «դիվանքաշիններ» (դատավոր), երգված մարդիկ, այ-
սինքն երգվյալներ կամ ատենականներ, վերջիններս կոչվել են դիվանք: Դա-
տարանի դիվանքը պաշտոնատար անձնավորությունը, հավանաբար դատա-
խալը, կոչվել է տուկ, նրա քարտուղարը՝ նոտար տուկին, իսկ դատարանի
սուրհանդակը՝ շավուշ, որը միևնույն ժամանակ հանդիսացել է պարոնի կամ
շրջանի պալլի սուրհանդակը⁴⁴: Դատարաններում կողմերի իրավունքները
պաշտպանելու համար գործում էին իրավաբաններ: Սույն արտագրված մի
ավետարանի հիշատակարանում կարդում ենք. «Մեծ իշխան Հեթում Զատկանց
Սնդեկնոս (հունարեն Սինդիկոս նշանակում է իրավաբան, փաստաբան.—
Ր.) նույնպես իշխանին»⁴⁵:

Ե. Հոգևոր, եկեղեցական, քեմական ատյաններ

Ինչպես նշեցինք, Կիրիկիայի իշխանության շրջանում գեռևս շարունակում
էին գործել եկեղեցական, թեմական, այսինքն՝ հոգևոր ֆեոդալներին ենթարկ-
վող ատյանները: Նման աշխարհիկ ֆեոդալներին՝ հոգևոր ֆեոդալները հենվե-
լով իրենց ֆեոդալական հողատիրության իրավունքի վրա դատաստան էին
տեսնում և օրենքներ սահմանում իրենց տիրույթների ներսում բնակչության
տարբեր խավերի՝ դյուղացիների, ուսմիկների, եկեղեցու դեմ ընդվզող աղան-
դավորների և հերձվածողների նկատմամբ:

41 Նույն տեղում, էջ 13—14, 15—16, 94, 128, 148:

42 Նույն տեղում:

43 Assises d'Antioche, 1876, Ա և Բ մաս:

44 Նույն տեղում, էջ 38—39:

45 «Հանդէս Ամսօրեայ», 1898, էջ 247, 1954, էջ 73:

46 Կ. Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, Սահմանք կանոնականք Տեառն Կոստանդնույ շայ շայոց զաթուղիհոսի
կանոնք ժողովոյն, որ ի Սիս, 1243, էջ 264—292:

Սսի 1243 թ. եկեղեցական ժողովի կանոնական որոշումներում նշված է, որ հոգևոր ֆեոդալներին՝ եպիսկոպոսներին և առաջնորդներին «գնության պիտք է հասնեն թագավոր Հեթումը և մյուս իշխանները՝ պատժելու համար հատկապես նրանց, ովքեր անարդու են հավաար և պատկանում են հերձվածողների խմբին»⁴⁷:

Սսի եկեղեցական ժողովի կանոնական որոշումները (որոնք թեև մշակվել էին ամբողջ Հայաստանի և Կիլիկիայի հայկական թագավորության եկեղեցական թեմական ատյանների համար) գործադրվեցին հատկապես Կիլիկիայում, որտեղ ուժեղ էր թագավորական իշխանությունը:

Սմբատի Դատաստանագրքի առաջաբանում նշված է, որ Դատաստանագիրքը գրվել է նաև «Վասն հաստատութեան սրբոյ եկեղեցւոյ»: Հետևաբար Սմբատի Դատաստանագրքի համապատասխան հոդվածները օգտագործվելիս են եղել եկեղեցական, թեմական, եպիսկոպոսական և առաջնորդական ատյաններում⁴⁸:

Սսի 1243 թ. եկեղեցական ժողովի կանոններում և Սմբատի Դատաստանագրքի եկեղեցական ատյաններին վերաբերող բաղձաթիվ հոդվածներում կան օրենքներ և կանոններ, որոնք բացի եկեղեցական և վանքական ու կրոնական հարցերին վերաբերող պրոբլեմներից, կարգավորում են նաև քաղաքացիական իրավունքի գանաղան հարցեր, որոնք ունեն քաղաքական և սոցիալական մեծ նշանակություն Կիլիկիան Հայաստանի, ինչպես տնտեսական կյանքի, այնպես էլ սոցիալ-դասակարգային հարաբերությունների պարզաբանման համար: Վերահիշյալ փաստաթղթերում գրանցված կանոններն ու օրենքները դուրս են գալիս ֆեոդալական եկեղեցու շահերը շոշափելու շրջանակներից և ստանում են քաղաքացիական պարտավորությունների ուժ, տույժի, տուգանքի և հարկադիր աշխատանքների ենթարկելով ոչ միայն հանցապարտ հոգևորականներին, այլև աշխարհականներին, հատկապես գյուղացիներին:

Սակայն հետաքրքիր է նշել մի հանգամանք, որ Սմբատը Դատաստանագրքի ԶՂ հոդվածում, որը վերնագրված է «Վասն դատաստանաց և կանոնաց», որոշ սահման է անցկացնում և տարբերություն է դնում աշխարհիկ դատարանների օրենքների խիստ պատժող դերի և եկեղեցական ատյանների կանոնների ավելի շատ խրատող ապաշխարության միջոցով պատիժներ սահմանող օրենքների միջև⁴⁹: Մեր կարծիքով Սմբատը հանգել էր այդ եզրակացության, այն պատճառով, որ նա այդ Դատաստանագիրքը գրել էր Կիլիկիայի Հայկական թագավորության կենտրոնացված իշխանության պայմաններում, որն կենտրոնացած ապարատով հիմնականում իր ձեռքում էր պահում շահագործող դասակարգերին դուպելու և պատժելու ֆունկցիան: Շատ բնական է, որ այս պայմաններում եկեղեցական ատյաններին մնում էր ավելի շատ հանդես գալ խրատողի և հաշտեցնողի դերում⁵⁰: Նույնիսկ օրինադանց հանցագործ եպիսկոպոսներին ու առաջնորդներին նախատեսվում էր դատել պարոնի ատյանում⁵¹ և ոչ թե Սսի տրեպիսկոպոսական կամ եկեղեցական ատյաններում:

47 Նույն տեղում, էջ 292:

48 Ս. Ս պ ա ր ա պ ե տ, Դատաստանագիրք, էջ 20, 21, 23, 24, 25, 28, 29, 33—39, 76—83:

49 Նույն տեղում, էջ 61—63:

50 Նույն տեղում, Վ. Ռաբունի «Բան ի յայտնութեան», 1875, էջ 55:

51 Նույն տեղում, էջ 22—23:

Նկեզեցական ատյաններում հիմնականում քննում էին բնակչության կենցաղին վերաբերող գործերը⁵², հողերականության ժառանգության⁵³, հողեր ֆեոդալների օգտին գանձվող տասանորդի և այլ հարկերը մուծելու կարգը խախտողների գործերը⁵⁴, ցածր հոգևորականների կատարած հանցագործությունները⁵⁵, ականա հանցագործությունները՝ սպանությունները և այլ հարցեր:

Հողեր հիերարխիայի բարձր աստիճանում կանգնած հայրապետը կամ կաթողիկոսը ուներ բավականին մեծ լիազորություն, ընդ որում նա գլխավորում էր հանցագործ թագավորին դատող զերագույն ատյանի նիստերը, որը ըստ Սմբատի Դատաստանագրքի «օրինադրակից է թագավորին և Աստուծոյ»⁵⁶:

Բացի վերոհիշյալ դատարաններից ու ատյաններից, առանձին պայմանագրերով, օտար առևտրականներին և արհեստավորներին թույլատրվում էր ունենալ իրենց դատարանները⁵⁷: Կիլիկիայի արքունի հրովարտիկներից իմանում ենք, որ ջենովացիներն ու վենետիկցիները, որոնք բնակություն էին հաստատել Մսում, Տարսոնում, Մամեստիայում և Այասում, ունեին իրենց հյուպատոս կոնսուլները, միևնույն ժամանակ թագավորի արտոնությանը թույլ էր տրված ունենալ իրենց դատարանները՝ կուրիաներ (curiae) կամ պալական կամ կոնսուլական դատարաններ: Վերջիններս քննում էին տվյալ պալատի բնակիչների միջև ծագած վեճերը և նրանց կողմից կատարված հանցագործությունները: Դատարան ունենալու իրավունքի դիմաց նրանք պարտավոր էին հավատարիմ մնալ թագավորի հանդեպ, սլաշտպանելով վերջինիս շահերը իրենց ամբողջ կարողությամբ⁵⁸:

Դատարաններ ունենալու իրավունք ստացան նաև Կիլիկիայում հաստատված Կիլիկյան թագավորի վասալներ՝ հյուրընկալները իրենց ենթակա ամբողջ տերիտորիայում դատ անելու «Omne jus per terram» իրավունքով⁵⁹:

Արքունի հրովարտակիներն ու արտոնագրերը մեղ հաղորդում են հետաքրքիր տեղեկություններ Կիլիկիայում գործող միջապալային իրավունքի նորմերի մասին: Այսպես՝ օտար քաղաքացիների ունեցվածքի ժառանգության հարցը կարգավորելու օրենքը, Ֆրանսիայում և առհասարակ միջնադարյան Եվրոպայում հայտնի է (droit d'aubaine) «Ոտարականի ժառանգություն» անվամբ և երկրորդ՝ նավարկության օրենքը (droit de bris)՝ Առաջինը վերաբերում է այն սովորության, որը գործում էր միջնադարյան Եվրոպայի և Ասիայի բոլոր երկրներում, ըստ որի եթե օտարահպատակը մեռնում էր որևէ մի այլ երկրի տերիտորիայում, ապա նրա ունեցվածքը ժառանգում կամ յուրացնում էր տվյալ երկրի սուվերենը: Այդ օրենքը առաջին անգամ վերացվել է Կիլի-

⁵² Նույն տեղում, էջ 20, 21, 25, 28, 29, 33—39:

⁵³ Նույն տեղում:

⁵⁴ Է. Գալեալեյի, Պատմություն, էջ 292—293:

⁵⁵ Սմբատ Սպարապետ, Դատաստանագրքի, էջ 31, 89, 83:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 81—82:

⁵⁷ V. Langlois, Essai, p. 48—49:

⁵⁸ V. Langlois, Le trésor..., p. 106—112:

⁵⁹ V. Langlois, Essai, p. 48:

կիայում, ընդ որում Կիլիկիայի թագավորը առևտրական շնորհագրերում պաշտոնապես հրաժարվում է օգտվել այդ բարբարոս օրենքից Զենովայի և Վենետիկի հպատակների նկատմամբ⁶⁰։ Սակայն այդ օրենքը մնում էր ուժի մեջ մյուս օտարահպատակների համար։ Հետագայում՝ 1285 թ. այդ առանձնաշնորհումը ստացան նաև Եգիպտոսի սուլթանության հպատակները⁶¹։

Ինչպես ասացինք, երկրորդ օրենքը վերաբերում էր նավաբեկությանը։ Նավաբեկության ենթարկվող նավերի ապրանքները, որոնց ծովի ալիքները նետում էին մերձավոր ծովափը, այսինքն՝ օտար պետության տերիտորիան, գրավվում էին տվյալ ծովափի վրա տիրակալության կատարող թագավորի կողմից։ Երուսաղեմի ասսիդները խափանել էին այդ օրենքը⁶²։ Կիլիկիայի Լևոն Բ թագավորը նույնպես հրաժարվում է այդ իրավունքից Զենովայի և վենետիկյան նավերի նկատմամբ, սակայն մյուս երկրների նավաբեկվողները չէին օգտվում այդ օրենքից⁶³։

Կիլիկիայի հայկական պետության օրենքներով, օտարահպատակի կողմից կատարված որևէ մի հանցանքի համար պատասխանատու էր ամբողջ համայնքը, որին պատկանում էր հանցագործ օտարականը։ Հատկապես այդ օրենքը խիստ կիրառվում էր այն համայնքի նկատմամբ, որի անդամը զբաղվում էր մաքսանենգությամբ⁶⁴։

Կիլիկիայում գործում էին նաև միջազգային իրավունքի այլ նորմեր, ինչպիսիք են, օրինակ՝ թագավորը թույլ էր տալիս օտարներին զբաղվելու ստրկավաճառությամբ երկրի ներսում և երկրից դուրս⁶⁵։

Վիլբերանդ Օլդենբուրգցին հաղորդում է նաև մի այլ օրենքի մասին, որի համաձայն օտարները իրավունք չեն ունեցել ազատ շրջագայելու Կիլիկիայի ներսում կամ ժամանելու նավահանգիստները, կամ թողնելու երկրի սահմանները առանց թագավորի թույլտվության⁶⁶։ Վերոհիշյալ օրենքի մասին նշված է նաև Զենովայի և վենետիկյան վաճառականներին շնորհված առևտրական արտոնագրերում, որտեղ թագավորը նրանց հատուկ արտոնություններ է տվել ժամանելու և շրջագայելու երկրում⁶⁷։

Կիլիկիայում գործելիս են եղել նաև միջազգային իրավունքին վերաբերող բազմաթիվ այլ օրենքներ, որոնք մեղ չեն հասել այն պատճառով, որ Կիլիկյան արքունիքի արխիվը մի քանի անգամ այրվել ու կործանվել է ներխուժող թշնամու կողմից։

Այսպիսով, Կիլիկիայի հայկական պետության մեջ գործող դատարանները, իրավական նորմերն ու միջազգային իրավունքի օրենքները ցույց են տալիս, որ Կիլիկիան այդ ժամանակաշրջանում եղել է ֆեոդալական կազմակերպված մի պետություն, իր բազմաթիվ և բարդ պետական ապարատով։

⁶⁰ V. Langlois, Le tresor..., p. 106—112, 158.

⁶¹ V. Langlois, Essai hist., p. 52.

⁶² Pardessus, Lois maritimes, t. III, p. 531.

⁶³ V. Langlois, Essai hist..., p. 52.

⁶⁴ V. Langlois, Le tresor..., p. 107.

⁶⁵ Նույն տեղում։

⁶⁶ V. Langlois, Essai..., p. 51—52.

⁶⁷ V. Langlois, Le tresor, p. 106—107, 109—112.

С. В. Борназян

**О СУДАХ КИЛИКИЙСКОЙ АРМЕНИИ И НЕКОТОРЫХ
НОРМАХ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА****Р е з ю м е**

Армянские и иноязычные правовые памятники свидетельствуют, что еще в середине XII века в Киликии, кроме канонических и греко-византийских законов, начали применяться феодальные законодательства государства крестоносцев, которые были необходимы для упорядочения развивающихся в Киликии социально-экономических, классовых отношений феодального общества, взаимоотношений сеньора и вассала, вопросов феодального землевладения. Составленный во второй половине XII века «Судебник» Смбата преследовал цель упорядочения развивающихся внутри страны феодальных отношений, причем основной задачей было укрепление центральной царской власти против растущей межфеодальной розни; показано, что наряду с «Судебником» Смбата продолжали действовать законодательство Антиохийского княжества и церковные каноны.

Затем показана разница между «Судебником» Смбата и «ассизами» Иерусалима. Если в «Судебнике» Смбата охвачены законы различных судов, которые действовали в Киликии, то нельзя сказать то же об «ассизах», которые регламентируют деятельность только дворового суда и суда сеньоров. Второе основное различие между этими двумя документами в том, что если в первом разработаны конкретные законы для каждого случая, то второй состоит из статей, которые не есть законы, а описание прецедентов и разработка на их основе соответствующих законов. Здесь законы не объяснены, а потому представляют собой не обобщения, а только некоторые законодательные нормы.

Затем подробно рассматривается деятельность различных судов Киликийского армянского государства — дворового суда, архиепископского присутствия Сиса, низших судов, специальных судов, имевшихся в гаванях, и церковных судов. В Киликии имелись также специальные консульские присутствия для упорядочения дел общин иностранных купцов и ремесленников. Правом суда пользовались утвердившиеся на территории Киликии иноземные вассалы киликийского царя — орден госпитальеров.

Указы и документы царского двора содержат сведения о нормах действовавшего в Киликии международного права. Одним из международных законов был закон об имуществе или наследстве чужестранцев, согласно которому имущество чужестранца, умершего в стране, становится собственностью суверена данной страны. Этот закон впервые был отменен в Киликийской Армении в отношении подданных Генуи и Венеции, при этом царь Киликии в 1201 и 1215 гг. официально отказывается использовать этот закон. В 1285 г. же привилегию подучили подданные Египетского султаната. Второй закон разрешал владельцу суши при-

сванвать товары корабля, потерпевшего кораблекрушение у чужих берегов. В законодательстве Иерусалимского королевства этот закон был отменен. Царь Киликии Левон II отказался от этого права. По закону страны за преступление, совершенное иностранным подданным, несла ответственность вся община, к которой принадлежал преступник. Этот закон с особой строгостью осуществлялся по отношению к той общине, член которой обвинялся в контрабанде. Вильбранд Ольденбургский сообщает и о другом законе, согласно которому иностранцы не имели права свободного передвижения по Киликии, приезда в страну или отъезда из нее без разрешения царя.